

Първата султанска харта. Танзимат

В процесите на инвазия на Османската империя на Запад, в дипломатическите и търговските контакти, османците виждат превъзходството на Запада в много области, най-вече в неговата организация на обществения живот.

Дълбокото вековно подценяване от страна на исляма на неверниците като ограничения до слепота, вече е преодоляно. Видни представители на интелектуалния елит на исляма виждат съответствие на принципа за съобразяване с мнението на масите, застъпен в Корана, с тези в конституционните форми на управление в Запада.

Идеите на Ренесанса са проникнали както сред интелектуалния елит на властващите, така и сред този на подвластните народи. В новосъздаващия се периодичен печат в Османската общност на Запад и в Истанбул се отразяват редица опозиционни критични материали. В тях се сочат проблеми, които следва да бъдат решавани в имперската управленска система, по-конкретно и по отношение на правата и задълженията на подвластните народи.

Султан Махмуд II заварва страната силно децентрализирана. В различните ѝ райони властват дерибей, които налагат свои собствени правила. Еничарските поделения са разпръснати в тях. Те действат според прищевките на местните дерибей. По този начин тези поделения са превърнати в източник на множество разнопосочни конфликти.

Султан Махмуд II си поставя за цел: да се спре упадъкът на Османската империя, като се проникне и използва западната мощ, да се възстанови традиционната централизация в управлението на империята, разклатена от действията на местните

дерибеи и подвластните им еничарски поделения. Той си поставя за задача и осъществява физическото ликвидиране на еничарите. Възниква необходимостта от модернизирани организацията на военните поделения и тяхната тактика в боя срещу противника. Изпълнението на тази задача се предопределя от необходимостта да се усъвършенстват всички дейности в държавата съобразно напредничавите европейски постижения в областта на професионалната подготовка на кадрите, внедряването на техническите, административните, съдебните и всички други преобразования на османското общество.

За тези цели султан Махмуд II поставя началото на реформаторско движение, известно под наименованието „Танзимат“, чиято цел са подготовка и провеждането на реформи, които ще осигурят ползването най-нови методи и средства за управление, като се отчитат постиженията на западноевропейските страни.

Периодът от 1839 до началото на XIX век е епоха на Танзимата, тоест полагане на усилия от страна на турската държава за провеждане на вътрешни реформи (вж. Лит. №1 и №4) с оглед да се предотврати отслабването и разпокъсването на Османската империя.

Началото на Танзимата се поставя с Гюлханския хатишериф-указ на султан Махмуд II (1839), следван от Хатихумаюна от 1856 г. на султан Меджид.

Заслужава внимание обстоятелството, че за шумното прокламиране на замислените реформи по тези укази се избира навечерието на две международни конференции, които се отнасят до териториалната цялост на Османската империя.

За реализиране на реформите в първия етап (Гюлханския хатишериф) на султан Махмуд II и във втория етап (Хатихумаюна) на султан Мурад са приети:

- * Указ за административни реформи на вилаетите, в това число за създаване на меджлиси (съвети) с участието на представители и на християнското население в тях.
- * Наказателен закон, който предвижда равнопоставеност на всички поданици на султана, независимо от етническата и религиозната им принадлежност.
- * Търговски закон, който влиза в конфликт с традиционно действащите правила на шерията.

- * Указ за правата и задълженията на държавните чиновници.
- * Закон за просветата, който предвижда изучаване и на родния език на не-мюсюлманското население.
- * **Закон за смесени съдилища, за уреждане на съдебни спорове на лица с различна религиозна принадлежност.**
- * Постановление за аграрния сектор, което урежда правото за наследяване на земите.
- * Закон за събирането на данъците от общините, който изключва частната инициатива за събирането на данъци.

От гледна точка на нашата тема в тези документи се съдържа същественият елемент – равноправното третиране на правата и задълженията на поданиците на султана – независимо от техния етнически произход и религиозна принадлежност.

„Гаранциите, обещани от наша страна в Гюлханския хатишериф и законите на Танзимата, на всички поданици в моята империя, без разлика на класа и религия, за сигурност за живота и имота им, както и запазването на честта им, днес с настоящия документ се потвърждават и ще бъдат взети ефикасни мерки за тяхното пълно и ефективно прилагане.“ (думи на султан Махмуд II, вж. Лит. №1)

От изследванията на Милена Тафрова („Танзиматът, вилаетските реформи и българите 1864–1876 г.“) става известно, че със закон от 7.11.1864 г. се въвежда експериментално приложение на Закон за вилаетите – Дунавския вилает и Анадола.

Основната цел на вилаетските реформи е централизация чрез децентрализация. Тя се осигурява чрез структурите:

- * Валия – длъжност на оглавяващ провинцията. За такъв на Дунавския вилает е назначен Мидхад паша.
- * Вилаетски съвет – съвещателен орган с равен брой представители на мюсюлмани и християни. От документите на Дунавския вилает става известно, че този принцип се нарушава в полза на мюсюлманите, тъй като в неговия състав се включват по право кадията, помощникът на валията, финансовият чиновник (мюсюлманин) и мюфтията.

- * Съдебни съвети, диференцирани според предмета на съдебните дела, а именно: граждански, криминални и тюджарски (търговски). Тези съвети се оглавяват от председател, определен от шейх юл-исляма¹, и членове 50% мюсюлмани и 50% християни. ВОДЕЩАТА РОЛЯ НА шейх юл-исляма подсказва по какви норми ще се оценяват споровете.

Законът допуска назначаването на административни длъжности и на християни, при условие че притежават изисквания ценз.

Ето някои резултати (според Тафрова) от приложението на Закона в Дунавския вилает:

1. Благодарение на личните качества на Мидхад паша – валия на Дунавския вилает, са проведени благоустройствени мероприятия в главния град Русчук: подновени са чаршията, уличните настилки, газовото осветление, построени са модерни хотели, пусната е в експлоатация жп линия Русчук–Варна.
2. Правата на местните администратори са формулирани по-скоро като задължения, свързани с обезпечаване чистотата на населените места, избора и назначаването на местните стражари, грижите за развитието на земеделието и търговията.
3. Равноправието между християни и мюсюлмани е регламентирано. Но длъжностите на ръководителя и секретаря на даден административен орган по право може да се заемат само от мюсюлмани.
4. В книгата на Тафрова са представени редица писмени доказателства за нарушаване на принципа на равенство между мюсюлмани и християни. Ето едно от тях – от писмо на Димитър Бисеров до Стефан Веркович е видно, че: „християнските членове на меджилисите са само по име. Те не могат да вдигнат глава за нищо и когато би ся усидило нящо да си кажат мнението, то тогаз веднага има да чуят за отговор: ‘сен билмез ян сен янсен’ (ти не знаеш, ти мълчи). Няма нищо по-

¹ Шейх юл-ислям – старейшина на исляма, глава на улемите в Османската империя. – Б.р.

печално от положението на християните, членове на различни съвети. Те са осъдени вечно да мълчат, ако не искат със своите съотечественици да застанат срещу Империята.

Липсват данни на кого е възложено внедряването на Закона за вилаета Анадол. В книгата на Раффи за положението на западните арменци (стр. 100–107) четем: „Вилаетските меджлиси с безпорядъчната си организация не допринесоха полза за подобрене на обществения ред.“ Тази оценка се потвърждава и от доклада на патриарх Мъгърдич Хримян и от събитията, отразени в настоящето изложение в епохата „Абдул Хамид“.

Кратки исторически бележки за западните арменци и Танзимата

Арменските племена населяват Южен Кавказ, Понтийските планини и земите по горното течение на реките Тигър и Ефрат от началото на VIII, VII век преди новото летоброение. Владетелите на Персия [наим. на Иран до 1935 г.] и на Древна Гърция назовават този народ арменци, а страната им Армения. Под влияние на контактите с Римската империя и на непосредственото присъствие на христовите апостоли в района, тя първа приема християнството като държавна религия през 301 г. Създава своя писменост – 405 г., и развива своя специфична култура през вековете. Територията на Армения е арена на множество нашественици: монголски, арабски, селджуци, турци, черкези и други подобни. През XIII век се създава Османската държава. Благодарение на религиозните различия, бит и култура на новата среда, арменското население по тези земи запазва и развива своята самобитна култура. Султан Мехмед II (1444–1446) дава статут на християнското население в Османската империя, като го разделя на Православен и Арменски миллет. Духовните им предводители са и политически представители на миллета.

В навечерието на Първата световна война Истанбул е най-голямото и културното средище на западните арменци. То е съсредоточено в кварталите „Скюдар“, „Кум Капу“, „Галатия“, „Еди Куле“. По думите на Ипек Чалъшкан, автор на книгата „Латифе Ханъм“, цитирам: „Поради различия в религията, всеки квартал си живееше по своите си нрави и обичаи.“

Но огромното мнозинство от западните арменци (около 80%) населяват отдалечените в Източен Анадол градове и села, като Ерзурум, Трабзон, Ван, Муш, Диарбекир, Адана и др.

Като разновидност на административните реформи може да се отбележи утвърждаването от Високата порта на 17 март 1863 г. на указ с названието „Nizamnamî Milleti Ermenian“. Същият е адресиран до Арменската патриаршия. Арменският превод на това наименование е възпроизведен недопустимо идеализирано като „Constitution nationale armenienne“ (вж. Лит. №3). Отбелязвам тази особеност на превода не с чувства на доволство, а на съжаление, тъй като то е преминало и в дипломатическата лексика. За него арменците плащат висока цена при обсъждане на положението им на Берлинския конгрес през 1878 г. В дискусиите за чл. 61 за подобрене положението на арменското население, турските представители възразяват с аргумента, че с „конституцията“ проблемите им са демократично решени (вж. Лит. №4б).

Така наричаната Арменска национална конституция третира общността като **затворена система**. Пренебрегнати са проблемите в смесените етнорелигиозни общности в дадена административна единица, както и тези на съседни единици. Конфликтите, произхождащи между тях, стават предмет на разрешение от една непоправима бюрократична система, която се люшка до Високата порта и обратно, в необозримо време.

Организацията на общността е представена в два раздела: а) на духовния живот; б) управление на общността извън духовния живот, наричан живот в граждански структури.

Правилата за духовния живот са традиционно установените канони на арменската апостолическа църква. А тези за гражданските структури обхващат дейностите, свързани с учебното дело, икономическите дейности, здравеопазването, семейното и наследственото право, социалните грижи и осигуряването на приходи за тях.

Глава на общността с всички дейности в нея е патриархът, избран по правилата на „конституцията“ и утвърден от султана. „Конституцията“ предвижда още функционирането на:

- * Национален съвет в състав от 140 избрани народни представители, чийто брой е определен на квотен принцип: 40 народни представители се избират от провинциалните вилаети, 80 – от Истанбул, 20 – духовни лица от църквите в Истанбул.

- * Общински (квартален) съвет; броят на представителите в тях се определя съобразно с броя на жителите на общността.

Право на избор имат лицата над 25-годишна възраст, платили задълженията си по издръжка на разходите на общността. Размерът на вноските се определя съобразно материалното положение на платците.

Право на избираеми в състава на Националния съвет имат лицата, навършили 30-годишна възраст.

Регламентирани са ограничения за правата на избираеми и избиратели: за осъдените за криминални деяния, виновните за недоброръководно изпълнение на обществени задължения към общността, установени по надлежния ред.

Гласуването е тайно.

От гореизложеното следва заключението, че в така наричаната Арменска конституция:

- а) Представителството на по голяма част от населението в отдалечените Източни провинции е пренебрегнато. Към този факт следва да се прибавят и трудните възможности за съобщителна и транспортна комуникация между столицата и Източните провинции. Очевидно е, че проблемите на мнозинството от арменското население в Източните провинции, където те изобилстват, са оставени на своеволията на местните дерибейи.
- б) По-голяма част от прокламираните реформи на Танзимата, както и тези в модела на Дунавския вилает, особено относно междусъседските отношения (християни–мюсюлмани), не са застъпени в т.нар. Арменска конституция. Ето защо жалбите на арменското население от Източен Анадол са отнасяни до националния съвет и патриаршията, за да се търси законосъобразното и „своевременно решение“. Доказателство за това мое твърдение е съдържанието на доклада на Патриарх Мъгърдич Хримян от 10.01.1877 г. Акценти от този доклад са представени в раздела „Епохата на Абдул Хамид“.